

Volker Bockholt
*Seminar für Slavische Philologie
der Georg-August-Universität Göttingen
Göttingen, Njemačka*

RAZMIŠLJANJA O NAPREDOVANJU POVIJESNE LEKSIKOGRAFIJE HRVATSKOGA JEZIKA

Polazeći od prikaza nekih elementarnih pretpostavaka za povijesnu leksikografiju i osnovnih koraka razvoja hrvatskoga književnog jezika, autor opisuje objekte potpunoga povijesnog rječnika hrvatskog jezika. Ocjenjuje dosada dostignuto stanje dokumentacije razvoja hrvatskoga rječničkog blaga, te zaključuje što su zahtjevi za buduće povijesne rječnike hrvatskoga jezika.

1. Načela povijesne leksikografije

Rječničko blago svakoga suvremenog standardnog jezika može se prema povijesno-genetskim kriterijima podijeliti u najmanje dva različita sloja. Prvi sloj sačinjavaju riječi dijalektalnog porijekla. Dijalekatno rječničko blago odlikuje se relativno podjednakom razinom akulturacije, što znači da izrazu **A** u govoru **A** odgovara ekvivalent u govorima **B**, **C** itd. Nastanak regionalne podjele izraza u jezičnom području pretežno je posljedica različitih situacija jezičnih kontakata. U fazi formiranja standardnoga rječničkog blaga treba između određenog broja sinonimnih izraza dijalekatskog rječnika po pravilu uzdići samo jedan izraz na razinu standarda.

U okviru povijesne leksikografije, pod kojom se ovdje razumijeva dokumentiranje upotrebe pisanog jezika, zanima nas kada se dijalekatni izraz počeo upotrebljavati izvan svojih granica i putem koje koncepcije pisanog jezika. Osobito nas zanima kada je upotreba jednog izraza postala toliko dominantna na teret konkurirajućih da se može govoriti o nastanku faktične norme pisanog jezika.¹

¹ Usp. izbor riječi za standardnu normu iz dijalektalnog rječničkog blaga na primjeru za *pekar*.

Od dijalekatnog rječničkog blaga treba odvojiti drugi sloj rječničkog blaga, naime, riječi književnog podrijetla. One su često – ali to nije uvijek na prvi pogled uočljivo – kovanice načinjene prema predlošku riječi iz kojeg stranog jezika. Izrazi tog sloja rječničkog blaga mogu se pripisati govornom području – ako uopće mogu – samo posredno preko komponente izraza. Tim književnim riječima odgovaraju u govorima prazna mjesta – odnosno u dijalektima nedostaju riječi za takve, često apstraktne pojmove.

Zadatak je povijesnog rječnika da dokumentira te neologizme inovatorskih osoba i škola (konceptija) pisanog jezika za svoje jezično područje. U tom okviru zanimaju nas ne samo, nazovimo ih tako, uspješni inovatorski pokušaji, nego i oni koje bismo označili kao neuspješne. Preporučljivo je doći do što potpunije osnove podataka za analizu prilika razvoja različitih konceptija pisanog jezika, kao što su veze s jezičnim uzorom i pojedinosti preobrazbe uzora. (Postupci: direktno preuzimanje, prevođenje; važne pojedinosti: na primjer davanje prednosti određenim leksemima (govorima), sufiksima itd.) Samo na osnovi mnogobrojnih identičnih ili usporedbenih slučajeva može se doći do sigurnih rezultata analiza povijesti rječničkog blaga, odnosno jezika. Mora se odbaciti svaki pristup koji dokazuje razvoj jezika na osnovi podataka izabranih konceptija pisanog jezika kao nemetodičan. Zbog toga se zabranjuje u okviru povijesne leksikografije ocjenjivati posebnu konceptiju pisanog jezika uspješnom, zgodnom ili bilo kojim drugim pozitivnim predznacima.²

2. Konceptije pisanog jezika u Hrvatskoj

2.1. Pisani jezici do ilirizma

U Hrvatskoj su postojali raznovrsni tipovi pisanog jezika. Osnovni tipovi formirali su se na osnovi lokalnih ili regionalnih govora:

Izrazi: *pekar* (današnja norma, potvrde u RjJAZU tek od 18. stoljeća, najprije iz slavonske štokavštine), *pek* (kajkavsko jezično područje po KRj), *pećar*, *kruhar*, *hljebar* (čakavsko i južnoštokavsko jezično područje po RjJAZU).

Štokavizmi sjevernog dijela jezičnog područja igraju važnu ulogu u procesu standardizacije hrvatskog jezika. Prema konceptiji V. S. Karadžića i Đ. Daničića mogao se očekivati drugačiji rezultat standardizacije. U slučaju standardizacije hrvatskog jezika iz dijalekatnog rječničkog blaga, koje se često odlikuje prisutnošću stranih riječi, posebnu ulogu igra stvarni ili prividni slavenski izgled riječi. *Pekar* je siguran germanizam, ali takvu riječ ima i ruski jezik, koji igra posebnu ulogu u standardizaciji preko slavenosrpske škole u Vojvodini. Ne smije se podcijeniti i okolnost da su slavenske jezične prilike razmjerno bliske kulturnim centrima Srba. Za pojmove u dijalekatnom rječničkom blagu mogu nastati i posebne književne riječi. Takvu riječ za *pekar* imamo u slučaju *pećnik* (s dvjema potvrdoma iz 18. stoljeća iz književnosti Dalmacije i Dubrovnika, v. i bilj. 9).

² Usp. nastanak književnog izraza za *brodolom*.

Tip 1: Književnost na štokavskoj osnovi:	Dubrovnik bosanski katolici dalmatinsko kopno Slavonija
Tip 2: Književnost na čakavskoj osnovi:	Dalmacija (Primorje, otoci) Istra, kvarnerski otoci, Vinodol, Hrv. primorje
Tip 3: Književnost na kajkavskoj osnovi:	Civilna Hrvatska
Tip 4: Nadregionalna književnost	

Na kraju 16. stoljeća počinju se razvijati koncepcije pisanog jezika unutar Katoličke crkve za potrebe nadregionalno organiziranih isusovaca i franjevacu. Razvijaju se dvije škole. Osobito se isusovci odlučuju za pisani jezik na osnovi štokavskog dijalekta u tada najpoznatijoj formi dalmatinskog kopna i Bosne. Prvi konkretni koraci u tom smjeru bili su prijevodi Šime Budinića (od 1582). Najvažnijom osobom te škole postao je Bartol Kašić. (Odgovarajuće tekstove treba dodijeliti prema jezičnom programu prvom tipu. Po jezičnim podacima treba računati s čakavskim ostacima.)

Franjevci razvijaju koncepciju miješanog jezika: spajaju se elementi iz različitih dijalekata, pa i iz crkvenoslavenskog jezika. Najvažnija ličnost te škole jest Franjo Glavinić. Čini mi se da se u svjetovnoj upotrebi češće primjenjivala ta koncepcija miješanog jezika kada se željela prevladati ograničenost govora jedne pokrajine. Primjere za takav način pisanja nalazimo u ozaljskom jezično-književnom krugu s Petrom Zrinskim i Anom Katarinom Zrinskom, Franom Krstom Frankopanom i dr., pa i kod Pavla Rittera Vitezovića, u toku 17. i 18. stoljeća.

U tom kontekstu ne smije se zanemariti udio crkvenoslavenskoga jezika u Hrvata. Crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije upotrebljavao se osobito u čakavskom jezičnom području umjesto latinskog jezika za svrhe liturgije. U

16–18. stoljeće: prestižni jezici: romanski (latinski i talijanski).

lat.: *fractio navis* (gramatička riječ: imenska izvedenica od nom. jedn. glagola + imenica u gen. jedn.)

hrv.: *razbij-enje brod-a* (Vrančić 1595. i mnogobrojne slične potvrde u raznim rječnicima hrvatskog jezika predilirskog doba)

tal.: *naufragio* (kovanica: imenička komponenta 1 – interfiks 0 – imenička komponenta 2 – sufiks)

hrv.: *brod-o-lom-je* (Stulli 1810. i više sličnih varijanata tog tipa u staroj hrvatskoj leksikografiji)

19. stoljeće: prestižni jezik: njemački

njem.: *Schiffbruch* (kovanica: imenička komponenta 1 – interfiks 0 – imenička komponenta 2 – sufiks 0)

hrv.: *brod-o-lom* (1. potvrda iz slavenosrpske tradicije: Isajlović 1847; 1. potvrda za hrvatsku tradiciju: Šulek 1860)

17. se stoljeću umjereno, u 18. stoljeću snažno rusificiraju odgovarajući tekstovi (osobito brevijar i misal). Najvažniji predstavnici te škole jesu Rafael Levaković, Ivan Paštrić, Matija Karaman i Vinko Zmajević.

Hrvatski pisani jezici predilirskog perioda primjerno su dobro razvijeni u odnosu na raznolikosti tipova tekstova i ličnosti autora. Podrazumijeva se da još dominiraju duhovnici kao autori/obrađivači tekstova za crkvenu upotrebu. Od druge polovine 18. stoljeća sve se češće javljaju svjetovni autori s odgovarajućim temama. To znači da se hrvatsko rječničko blago sve intenzivnije akultivira tijekom 18. i početkom 19. stoljeća.

2.2. Pisani jezik od ilirizma do danas

Razvoj pisanog jezika na hrvatskom jezičnom području tijekom 19. stoljeća dobro je poznat što se tiče jezičnih programa, pa ovdje o tome nije potrebno detaljnije govoriti. Izvan jezičnih programa važno je da pisani jezik mora sve više i više pokrivati potrebu čitavog spektra različitih svjetovnih tema i tipova teksta i da se zbog toga leksik mora snažno akultivirati. Proces akulturacije i normiranja rječničkog blaga treba smatrati kao ukupnost tisuće individualnih slučajeva koji su se događali spontano i daleko od polemika oko imenovanja jezika i poznatih pravopisnih i gramatičkih pitanja.

Faktično stanje razvoja može se opisati otprilike ovako: od 30-ih godina 19. stoljeća konačno se marginaliziraju koncepcije pisanog jezika koje se zasnivaju na pokrajinskim dijalektima, pa se obavezno rabi pisani jezik nadregionalnog karaktera. Razvoj se ne ograničava na Hrvatsku – naprotiv, nastaje jezični savez koji uključuje Hrvatsku, Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru, i to u svjesnom procesu i prelazeći okvire raznovrsnih granica: kulturnih, nacionalnih, administrativnih i državnih. Najaktivniji dijelovi jesu Srbija i Hrvatska. Budući da se nalaze u nepovoljnim političkim prilikama, Bosna i Hercegovina pa i Crna Gora mogu se smatrati manje ili više pasivnim sudionicima razvitka. Po iskazu je značajnijih rječnika 19. stoljeća (Srbija: Popovićev; civilna Hrvatska: Šulekov; Dalmacija, Hrvatsko primorje: Parčićev) postignuta faktična norma hrvatskog i srpskog rječničkog blaga najkasnije u 80-im godinama 19. stoljeća.

U toku 20. stoljeća jezično je pitanje (među ostalim) postalo instrument i objekt interesa politike u raznim jugoslavenskim državnim formacijama. Kraj tih borba poznat je: pobijedile su centrifugalno opredijeljene sile. To znači da bi politika novoformiranih država Hrvatske te Bosne i Hercegovine, ali i ostatka Jugoslavije pod srpskom prevlašću, mogla ponovo staviti na dnevni red pitanje jezičnog standarda.

3. Današnje stanje povijesne leksikografije hrvatskog jezika

Evo pregleda do sada postignutih rezultata povijesne leksikografije hrvatskog jezika:

1. ARj ili RjJAZU³, knj. I (1880) – XXIII (1976) status: završeno
2. RSANU⁴, knj. I (1959) – XV (1996) / do riječi *nokavac* status: u radu
3. KRj⁵, sv. 1 (1984) – 7 (1995) / do riječi *nestaja* status: u radu
4. RjCJHR⁶, sv. 1 (1991) – 6 (1996) / do riječi *večera* status: u radu

3.1. Dokumentiranje hrvatskih pisanih jezika do ilirizma

Rječničko blago sljedećih pisanih jezika dokumentirano je prema kriteriju najvažnijih pisaca:

1. Književnost na štokavskoj osnovi: Dubrovnik RjJAZU
bosanski katolici RjJAZU
dalmatin. kopno RjJAZU
Slavonija RjJAZU
2. Književnost na čakavskoj osnovi: Dalmacija RjJAZU
Istra, kvarnerski RjJAZU
otoci, Vinodol,
Hrv. primorje
3. Književnost na kajkavskoj osnovi: Civilna Hrvatska KRj
4. Miješani jezici: Franjo Glavinić RjJAZU
Petar Zrinski nije dokumentirano
Ana Katarina Zrinska nije dokumentirano
Fran Krsto Frankopan nije dokumentirano
Pavao Ritter Vitezović RjJAZU
- 4.1. Crkvenoslav. j. hrvatske redakcije (12–16. st.) RjCrkJezHR
- 4.2. Crkvenoslav. j. hrvatsko-istočnoslavenske redakcije nije dokumentirano

Katkad se pojavljuje problem kad se postavi pitanje kojoj koncepciji pisanog jezika pripada pojedini pisac. Pregled pripadnosti rječničkog blaga djela Ignjata Đurđevića (1675–1737), posljednjeg velikog baroknog pjesnika Dubrovnika, dovest će do otvorenih pitanja kada se krene u usporedbu s podacima u RjJAZU. Takvih slučajeva ima više. Nažalost ovdje se ne može o tome podrobnije govoriti.

³ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

⁴ *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd.

⁵ *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika*, Jugoslavenska/Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Zavod za jezik IFF / Zavod za hrvatski jezik / Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

⁶ *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, Staroslavenski zavod Hrvatskoga filološkoga instituta / Staroslavenski institut.

3.2. Dokumentiranje razvoja u 19. i 20. stoljeću

Dokumentiranje razvoja srpskog i hrvatskog perioda pisanog jezika zadatak je RSANU. Pregled popisa njegovih izvora 12 hrvatskih pisaca druge polovine 19. i ranog 20. stoljeća pokazuje da su sva važna djela iskorištena. Dalji pregled pokazuje da su iskorišteni svi važni časopisi druge polovine 19. stoljeća (*Vienac, Neven, Kolo*). Popis izvora RSANU znatan je, stupanj obuhvaćenih riječi visok: može se poći od toga da redakciji nije promakla nijedna riječ. Dopuna izvora za RSANU tijekom 80-ih godina ovog stoljeća (prvotni fond riječi: 1890–1950) donijela je tek 150 novih riječi odnosno značenja — broj treba razumjeti imajući u vidu osnovu od 150 000 natuknica do desetog sveska. (Pored standardne riječi *brodolom* navodi na primjer još periferne ekvivalente *brodolomje, brodolomlje* i *brodolomstvo*.)

3.3. Nedostaci povijesne leksikografije hrvatskih pisanih jezika odnosno hrvatskog i srpskog jezika

Načelno treba reći da je jaka strana RjJAZU u dokumentaciji pisanog jezika, koja se osniva na dijalektalnom rječničkom blagu (tipovi 1. i 2.). Slabosti RjJAZU vidim u tome što on nedovoljno dokumentira izrazito književne riječi. Cijela povijesna leksikografija jako zanemaruje te jezične formacije, koje uključuju crkvenoslavenski jezik — odnosno miješane jezične formacije. U tom pitanju RjJAZU pokazuje nedosljednosti: crkvenoslavenski jezik srpske redakcije jest uzet u obzir, dok crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije nije; crkvenoslavenski jezik istočnoslavenske redakcije na hrvatskom i na srpskom tlu pogotovo nije. RjCJHR koji je prošlih godina počeo izlaziti, samo djelomično izjednačava te slabosti.⁷ Tabuizira se upravo onaj dio crkvenoslavenske tradicije koji prethodi hrvatskom i srpskom periodu razvitka, što je već kritizirao Vatroslav Jagić.⁸

Kad se podrobno pregleda način dokumentiranja u RjJAZU i RSANU, mogu se brzo uočiti slabe točke tih rječnika: za *brodolom* nema natuknice u RjJAZU, u RSANU nisu dokumentirane vremenske potvrde. Tako se događa da je riječ *brodolom* prema tim rječnicima potvrđena tek od 1933; ipak nalaze se periferni ekvivalenti za 19. stoljeće. Prema potvrdama rječnika ilirske i slavenosrpske škole može se steći sasvim drugačiji dojam (v. bilj. 2).

Nedostaci RjJAZU i RSANU polaze iz konceptijskih slabosti, koje se ovdje ne spominju prvi put. Oba rječnika osnivaju se na jezičnom programu

⁷ U uvodu RjCrkJezHR (sv. 1, str. I–XVIII) nema objašnjenja zašto su se urednici ograničili na tekstove upravo do XVI. stoljeća.

⁸ Vatroslav Jagić, Prikaz: »Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, na svijet izdaje jugoslavenska akademija, obrađuje Gj. Daničić, Dio I, svezak 2, Besjeda—Bogat, u Zagrebu 1881, 8°, 241—480«, *Archiv für slavische Philologie*, 5, 1880, str. 680.

Vuka Karadžića i Đure Daničića. Njihova je koncepcija pošla od toga da je pisani jezik pisani dijalekatni jezik neškoloivanog naroda pa je razvijala jako izrazit otpor svakomu pisanju prema književnim riječima i miješanim jezicima, te poslije normiranom jeziku. Zanimarivanjem nevlastitih jezičnih koncepcija (osobito ilirizma, ali i crkvenoslavenskog jezika predilirskog perioda) Daničić je propustio mogućnost stvaranja osnove jezičnih podataka, prema kojoj bi se moglo točno ustanoviti tip današnjeg standardnog rječničkog blaga i podrijetlo njegovih strukturnih elemenata.

4. Zaključci

Za novi povijesni rječnik hrvatskog jezika treba vidjeti poznate nedostatke RjJAZU i RSANU, koji su nastali pod koncepcijama Vuka Karadžića i Đure Daničića. Izbor izvora na osnovi navodno uspješnih jezičnih koncepcija mora se odbaciti. Takav izbor mora uzeti u obzir sve važne jezične programe svih jezičnih perioda. Treba priznati da postoje i da su valjane i one nedijalektalne književne riječi u standardnom rječničkom blagu.

Osobitu pažnju valja posvetiti onim jezičnim koncepcijama koje su bile zanemarene u RjJAZU i RSANU: najprije bi trebalo dokazati razvoj miješanih jezika – možda tehnički podržanim sredstvima, kao što je na primjer klasifikacija izabranih izvora s odgovarajućim odjekom u opisnom dijelu natuknice. Za 19. i 20. stoljeće ne treba zanemariti izvanhrvatske partnere u razvoju hrvatskog jezika.

Kao rezultat može se očekivati prikaz nastajanja standardnog rječničkog blaga, čiji su elementi različitog podrijetla, jer u Hrvatskoj od 16. stoljeća postoji kontinuitet pisanja miješanim jezicima, posljedicu čega vukovci nisu niti željeli niti mogli izbrisati, jer im je bilo tuđe uvođenje jezičnih norma.

Od tako koncipirana povijesnog rječnika mogu se također očekivati podaci koji objašnjavaju izolirane potvrde riječi nekih hrvatskih pisaca i leksikografa 18. i 19. stoljeća, koji kulminiraju u leksikografskom djelu Bogoslava Šuleka.⁹

⁹ Usp. na primjer sljedeća otvorena pitanja:

1. pojam *deva* (po potvrdama u RjJAZU dijalektalne prilike: *deva* (turcizam), *kamilja*, *gamila* itd. (romanizam), *veobljud* (književni izraz; prva potvrda u Šuleka 1860).

Slavenosrpski jezik kao Šulekov izbor ne dolazi u obzir: nailazimo na *verbljud* kao u suvremenom ruskom standardnom jeziku. Stulli 1810. ima *velbljud* s bilješkom da je riječ uzeta iz glagoljskog brevijara. Nije poznato koji je brevijar iskoristio. *Velbljud* se može naći i u rječnicima iliraca, pa i u rječniku F. Polikarpova-Orlova, koji je izišao u Moskvi 1704. Stanje sa *-l-* imaju već najraniji tekstovi crkvenoslavenskog jezika u istočnoslavenskom svijetu, od kojih je jedna imala posebno mjesto u srpskoj sferi, a možda druga u hrvatskoj sferi. U kombinaciji s ranim potvrdama za *brodolom* (v. bilj. 2) može se zaključiti da je u 19. stoljeću za Hrvatsku postojao i put obogaćivanja

Überlegungen zum Fortschritt der historischen Lexikographie der kroatischen Sprache

Zusammenfassung

Ausgehend von einer Darstellung elementarer Voraussetzungen für eine historische Lexikographie und einer elementaren Skizze der Entwicklung der kroatischen Standardsprache beschreibe ich die Gegenstände eines vollständigen historischen Wörterbuchs des Kroatischen. Ich bewerte den Stand der Dokumentation der Entwicklung des kroatischen Wortschatzes und schließe mit den Anforderungen an zukünftige historische Wörterbücher des Kroatischen.

Ključne riječi: povijesni rječnik, povijesna leksikografija, hrvatski jezik
Key words: historical dictionary, historical lexicography, Croatian

rječničkoga blaga vlastitim sredstvima, ali i put crpljenja riječi iz srpskih izvora, kao i put crpljenja riječi iz vlastite crkvenoslavenske tradicije.

2. pojam: *praznik*. (Nema potvrda za riječ praznik za period prije 1900. ni u Rj-JAZU, ni u kartoteci za KRj.)

Riječ je potvrđena već od starocrkvenoslavenskih tekstova. U štokavskom, čakavskom i kajkavskom nema te riječi, postoje raznovrsni ekvivalenti. Čini se da je sufiks *-nik* tuđ govorima hrvatskoga i srpskoga jezičnog područja (usp. i *pečnik* u bilj. 1). U standardnom rječničkom blagu ima dovoljno riječi sa sufiksom *-nik*. Ima ga i u drugim slavenskim jezicima. Treba postaviti pitanje koji je slavenski jezik dao hrvatskomu jeziku taj sufiks (crkvenoslavenski, ruski, slovenski...).